

T. Tog'ayev*(Toshkent, O'zbekiston)*

togaev@navoiy-uni.uz

Turkiy yozma yodgorliklar tilidagi so'zlarning o'zbek shevalarida qo'llanishi

Abstrakt

Ushbu maqolada o'zbek shevashunosligi sohasida olib borilgan tadqiqot ishlari, erishilgan ilmiy yutuqlar, sheva leksikasiga oid chop etilgan lug'atlar qayd etildi. O'zbek xalq shevalari bo'yicha o'z vaqtida muayyan tadqiqot ishlari bajarilgan va materiallar to'plangan bo'lsa-da, maqolada ularning ba'zilar hamon yetarli darajada o'rganilmagan, ayrimlari esa hali tadqiq etilmagan.

Taqdim etilayotgan mazkur ishda Navoiy viloyatining Xatirchi, Nurota tumanlari, shuningdek, Samarqand viloyatining g'arbiy tumanlari: Qo'shrabot, Narpay, Ishtixon shevalaridagi o'zbek adabiy tilida uchramaydigan ayrim so'z va atamalar to'g'risida bahs yuritildi. Ularning etimologiyasi, tarixi, eski turkiy yodgorliklarda, hozirgi o'zbek shevalari va o'zbek adabiy tilida, shuningdek, qardosh tillarda mavjudligi masalalariga e'tibor qaratildi. Xususan, «to'rkunlamoq», «tevana», «min», «to'ramoq» so'zlari ma'nosiga izoh berildi, etimologiyasi tekshirildi. Bu so'zlar Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk», Muhammad Solihning «Shayboniynoma», o'zbek mumtoz adabiyoti asarlaridagi, shuningdek, bugungi uyg'ur, qirg'iz va boshqa turkiy tillar dialektlaridagi shakllari bilan qiyoslab tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: *til tarixi, turkiy yodgorliklar, adabiy til, shevalar, dialektologiya, to'rkun, tevana, mun/min, to'ramoq, sin, etimologiya, lug'at.*

Muallif haqida: *To'lqin Tog'ayev* – filologiya fanlari nomzodi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Tog'ayev, To'lqin. 2019. "Turkiy yozma yodgorliklar tilidagi so'zlarning o'zbek shevalarida qo'llanishi". *Oltin bitiglar* 3: 107—127.

Kirish

O'zbek xalq shevalari turkiy xalqlar shevalari orasida g'oyat boy va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ularning bir qanchasi

o'z vaqtida fonetik, grammatik va leksik jihatdan tadqiq etilgan. Ayniqsa, o'tgan asrning elliginchi yillaridan boshlab o'zbek dialekt va shevalarini aniq rejalar asosida o'rganishga kirishildi. 1954-yili O'zbekiston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot institutida Dialektologiya bo'limi tashkil etilgach, "o'zbek tilshunosligining haqiqiy ma'nodagi shevashuno'slik (dialektologiya) sohasi yuzaga keldi va ish boshladi. Bu so'haning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi bevosita G'. O. Yunusov, Y. D. Polivanov, K. K. Yudaxin, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov, S. Ibrohimov, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov, M. Mirzayev kabi olimlarning nomlari bilan bog'liq" [Hojiyev 1993, 42].

Bu o'rinda V. V. Reshetovning "Кураминские говоры Ташкентской области" (1952), S. Ibrohimovning ikki jildidan iborat "O'zbek tilining kasb-hunar leksikasi" (1956, 1961), F. Abdullayevning "Xorazm shevalari fonetikasi" (1967), "O'zbek tilining o'g'uz lahjasi" (1973), Sh. Shoabdurahmonovning "O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari" (1962), A. Ishayevning "Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari" (1977) nomli asarlarini, shuningdek, B. Jo'rayevning "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari" (1969), M. Mirzayevning "Buxoro gruppasi shevalari" (1969), A. Aliyevning "Namangan gruppasi shevalari" (1976), X. Doniyorovning "O'zbek tilining qipchoq shevalari" (1976), A. Shermatovning "Quyidagi Qashqadaryo shevalari" (1978), O. Madrahimovning "Xorazm shevalari leksikasi"ni (1979) o'rganishga bag'ishlangan ishlarini alohida ta'kidlab o'tish joizdir.

O'zbek dialekt va shevalarini o'rganish sohasida o'z vaqtida juda katta yutuqlar qo'lga kiritilgan. Bu sohada nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasi sifatida muvaffaqiyatli yoqlangan o'ttizdan ortiq ishlarning o'ziyiq fikrimizni tasdiqlaydi. Shuningdek, O'zbekiston FA Til va adabiyot institutining dialektologiya bo'limi xodimlari tomonidan yaratilgan ikki jildli "O'zbek dialektologiyasidan materiallar" (1957, 1961), "O'zbek shevalari leksikasi" (1966), "Toshkent oblasti o'zbek shevalari", "O'zbek xalq shevalari lug'ati" (1971) kabi asarlar ham o'zbek shevashunosligi qo'lga kiritgan ulkan yutuqlardan hisoblanadi.

Afsuski, o'zbek shevashunosligi sohasida erishilgan yutuqlar o'tmishda qoldi. Bu sohaning hozirgi rivoji mutlaqo qoniqarli ahvolda emas. Uni tezda o'nglash kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan hisoblanadi.

Asosiy qism

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va

adabiyoti universitetini tashkil etish toʻgʻrisidagi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida (2016-yil 13-may) koʻplab vazifalar sirasida oʻzbek shevashunosligi sohasidagi ishlarni har tomonlama kuchaytirish belgilangan. Umid qilamizki, butkul zamonaviy, har tomonlama toʻkis sharoitda faoliyat boshlagan universitetimiz soha mutaxassislarini tayyorlashda va oʻzbek shevashunosligi tadqiqotlarini ona tilimiz rivojiga xizmat qildirishda ilgarigidek natijalarga erishadi. Zero, bu boyliklar xalqimizning bebaho xazinasidir. Ularni oʻrganar ekanmiz, oʻzbek xalqi tarixini boyitamiz, adabiy tilimizni rivojlantiramiz, badiiy adabiyotimizning goʻzal va rang-barang boʻlishiga erishamiz. Chunki “tildagi xususiyat ichki taraqqiyot yoʻlining eng muhim qirralarini tashkil etadi. Shu maʼnoda oʻzbek xalq shevalarining leksik qatlami alohida ahamiyat kasb etadi. Shevalardagi leksik xususiyatlarga qarab ulardagi soʻzlar va atamalar hisobidan adabiy tilimizning leksik boyligini oshirish uchun foydalanish birinchi darajali vazifadir” [Rajabov 1996, 27].

Darhaqiqat, oʻzbek xalq shevalarini oʻrganish borasida oʻz vaqtida koʻpgina ishlar bajarilgan va materiallar toʻplangan boʻlsa-da, ularning baʼzilari yetarli darajada oʻrganilmagan, ayrimlari esa hali tadqiq etilmagan. Biz ushbu maqolamizda Navoiy viloyatining Xatirchi, Nurota tumanlari, shuningdek, Samarqand viloyatining gʻarbiy tumanlari: Qoʻshrabot, Narpay, Ishtixon shevalaridagi oʻzbek adabiy tilida uchramaydigan ayrim soʻz va atamalar toʻgʻrisida bahs yuritamiz. Ularning etimologiyasi, tarixi, eski turkiy yodgorliklarda, shuningdek, hozirgi oʻzbek shevalari va oʻzbek adabiy tilidagi shakllari, qardosh tillarda mavjudligi masalalariga eʼtiborni qaratamiz.

Tadqiq etilayotgan shevaga xos soʻzlaridan biri oʻ **tørkūnləmaq/toʻrkunlamoq/toʻrkullamoq/turkunlamoq/turkullamoq**.

Toʻrkunlamoq soʻzi Samarqandning janubiy tumanlarida (Qoʻshrabot, Ishtixon, Narpay, Kattaqoʻrgʻon) va unga tutash Navoiy viloyati tumanlarida (Xatirchi) hozir ham katta avlod tomonidan qoʻllanadi. Qiz turmushga chiqqach, toʻydan soʻng ota-onasinikiga ilk chaqirilganda, yaʼni qizlik uyiga kelganda **qizni toʻrkunlatib kelishdi, qiz toʻrkunlab keldi** deyiladi (**toʻrkullab** talaffuzi ham bor — T.T.). Bu Toshkentdagi kabi “charlar” (asli *chorlar*, *chorlamoq* soʻzidan) marosimining oʻzidir. Oʻzbekistonning baʼzi joylarida “chaqiriq”, “qiz chaqirdi” deyiladi. Demak, **toʻrkunlamoq** — qizning ota-onasinikiga qidirib, mehmon boʻlib kelishi.

Toʻrkun soʻzidan **toʻrkunlamoq** feʼli yasalgan. Bu soʻz juda

qadimiy bo'lib, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" (DLT) asarida ikki joyda uchraydi. Devonda unga shunday izoh berilgan:

“түркүн — qavm, qabila, ota-onaning uyi. Қіз түркүнига келді — qiz otasining uyiga keldi. She'rd a shunday kelgan:

— *Кәлсә абаң тәркәнім, Жазілмағи тәркінім,
Әтілкімәт түркүнім, Амди чәрік јәркәшүр*

Xoqonni yaboqu urushiga yordamga chaqirib, qiziqtirib aytadi: Xoqon kelsa, to'dam tuzaladi, *qabilam uylari* buzulmaydi. Hozir urush safi tekis bo'ldi, e, xoqon, mening oldimga yetib kel" [Mahmud Koshg'ariy 1960, 414].

Ulkan tilshunos olim Solih Mutalibov nashrida *қіз түркүңә кәлди* tarzida berilgan. Lekin arabcha yozuvdagi matn buning *қіз түркүнигә кәлди* ekanligini ko'rsatmoqda. DLTning qozoq tilida tayyorlangan 1997-yilgi Almati nashrida ham *qыз төркүнига келди* shaklida o'qilgan [Maxmud Qashqari 1997, 501]. Aytish joizki, DLTning 2010-yilgi Moskva [Maxmud al-Kāshgarū 2010] hamda Almati nashrlarida so'zning birinchi bo'g'indagi unli old qator, yumshoq *ö* bilan *törkünim* shaklida qayd etilgan [Maxmud Qashqari 1997, 501].

DLTning 2013-yilda chop etilgan ikkinchi nashrida birinchisidan farqli o'laroq **түркүн** — *qavm, qabila yig'ini joyi, ota-onaning uyi* tarzida izohlanganini ko'ramiz [Mahmud ibn Husayn Koshg'ariy 2013, 289].

Solih Mutalibov nashrining ikkinchi jildida ham bu so'z ishtirokidagi yana bir misol va izohga duch kelamiz: **түркүнләнди**: *ол бу әwnи түркүнләнди* — *u bu uyni o'z uyi qatorida hisobladi va unga tushdi* [Mahmud Koshg'ariy 1963, 323].

O'zbek tilining XVI asr boshlariga oid yozma manbalarida, xususan, Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostonida bu so'z uchraydi. Tilshunos olim Z. Xolmonovanning qayd etishicha, "qipchoq shevalariga oid bo'lgan shunday so'zlar borki, ular faqat «Shayboniixon» dostoni leksikasida uchraydi. Masalan, **turkullat** — yangi tushgan kelinni ota-onasinikiga sarpo bilan yuborish; charlar" [Xolmonova 1998, 12].

törkün so'zi hozirgi uyg'ur tili shevalarida, qirg'iz tilida ham ayni ma'noda saqlangan. "Uyg'ur shevalari so'zligi" nomli kitobda bu so'z "*o'z makoni, o'z eli, o'z jamiyati*" deb izohlangan:

“törkün = öz makani, öz li, öz yemeti (yatliq qilingan qiz üçün öz ata-anisining öyi "törkün" bolidu [Uygur shiveleri... 2006, 96].

Anglashiladiki, uzatilgan qiz uchun ota-onaning uyi **toʻrkun** sanaladi.

K. Yudaxin tomonidan tuzilgan “Qirgʻizcha-ruscha lugʻat”da bu soʻz va undan yasalgan boshqa soʻzlarning maʼnolari misollar bilan ancha keng izohlangan: **torkyn** — xotinning ota-onasi va qarindoshlari. **torkynle** — (turmushga chiqqan xotin haqida) oʻz ota-onasining uyiga yoki ularning qarindoshlarinikiga mehmon sifatida tashrif buyurish (bunday tashriflar chogʻida odatda bir-birini sovgʻalar bilan siylashadi); **torkynymə torkylep bargam, alar ushul ulaktuu echkini berdi** (tarjimasi: toʻrkunimga toʻrkunlab borsam, ular menga uloqli echkini berdi) [Yudaxin 1985, 260].

Toʻrkun soʻzi oʻzbek va qirgʻiz xalq maqollarida ham uchraydi: *“Toʻrkuni yaqinning toʻshagi yigʻilmas”*. Maqoldan anglashiladiki, toʻrkuni — ota-ona uyi yaqin boʻlgan xonadonning toʻshagi yigʻilmaydi, chunki bu yerga qarindosh-urugʻlar bot-bot kelib turadilar. *“Kızdın sırın torkyny билет” Qizning (kelinning) sirini toʻrkuni biladi*.

Taniqli shoir Faxriyor (Faxriddin Nizom) bu sheva soʻzini bir sheʼrida *“yurtinga bahor keldi toʻrkunlab”* mazmunida yaxshi qoʻllagan.

Yuqorida keltirilgan dalillarning barchasi *toʻrkun* va undan yasagan *toʻrkunlamoq, turkullat, toʻrkunlanmoq* kabi feʼl va feʼl shakllarining qadim tarixiy taraqqiyot izlarini, zamonamizgacha yetib, hozirgi oʻzbek shevalari leksikasida yashab kelayotganini, ammo asta-sekin unutishga yuz tutayotganini koʻrsatadi.

Tevana leksemasi hozirda ham Xatirchi tumanida faol ishlatiladi. Tevana deb *koʻrpa qaviydigan katta ignani* aytadilar. Bu soʻz Pasdargʻom tumani shevasida *tebana* deb yuritiladi va yuqoridagi maʼnoda qoʻllanadi.

Qayd etish kerakki, ushbu leksema oʻzbek tilining uchala lahjasi — qarluq, qipchoq va oʻgʻiz lahjalariga kiruvchi shevalarda ham mavjud. Xususan, Buxoro viloyatining Qorakoʻl tumani (qarluq-oʻgʻiz) shevasida u **tevona/tavana** shaklida ishlatilib, “bigiz igna” maʼnosiga ega [Gʻaybullayev 2017, 121].

Turli sheva vakillari buni asosan “koʻrpa qaviydigan katta igna” ekanligini tasdiqlaydilar.

Lugʻatlarda bunga oid maʼlumotlar koʻp: Masalan: **“tevana // tyvəna // tebəna // toʻvana // tuvana // tebana** (Beshkent, Qarshi, Qovchin) **// tegəna // tevəna // tegana // tevana** (Qashqadaryo) katta igna: **tegəna** ʔzdʔ berəykənsʔz, yenəm kərpə qavʔymʔsh (Yuqori Qashqadaryo)” [Oʻzbek xalq shevalari lugʻati 1971, 255].

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati” ham bu borada eʼtiborga molik:

TEGANA 2 Charm va sh.k. qalin-qattiq narsalarni tikishda

ishlatiladigan katta yo'g'on igna.

TEVANA(K) q. tegana. /Mahsido'zning/ boshqorong'i bo'lgan xotini «Anor olib keling», deb unga sira tinchlik bermaydi... tantiqlik va noz bilan bir uning qo'lidan **tevanaini** tortib oladi, bir ipini uzadi. M.Qodirov, O'zbek xalq og'zaki dramasi [O'zbek tilining izohli lug'ati 2007, 46].

Mahmud Koshg'ariyning DLT asaridayoq bu leksema so'z birikmasi shaklida qayd etilgan:

тэмән жіңһә — katta nina, igna — juvaldiz [Mahmud Koshg'ariy 1960, 381]; **жіңһә** — nina. Katta nina — juvaldizni **тэмән жіңһә** deyiladi [Mahmud Koshg'ariy 1963, 42].

DLTning indeks-lug'atida bu haqda shunday ma'lumot keltirilgan: "**тэмән жіңһә (жіңһә)** — juvoldiz — игла рогожная, стрекало [Mahmud Koshg'ariy 1967, 260]. Ruscha tarjimadagi рогожная so'zini "*chipta qop nina*" deb o'zbekchalashtirish mumkin.

DLTning Qozog'iston nashri I jildida **teben ine** shakli qayd etilgan [Maxmұt Qashqari 1997, 461]. Solih Mutalibov **тэмән жіңһә** izohida *katta nina, igna* yonida ularga sinonim sifatida forsha *juvaldiz* atamasini ham keltirgan. Bu so'z hozirgi asosiy lug'atimizda shunday izohlanadi:

JUVOLDIZ [f.-xalta, qop tikadigan igna] Qop tikish uchun ishlatiladigan yo'g'on, egik igna. *So'ngra lattaga o'ralgan ikkita juvoldizni yerdan olib, ikkalasini terakka sanchdi. M. Osim, Karvon yo'llarida* [O'zbek tilining izohli lug'ati 2006, 110].

O'zbekcha-ruscha lug'atda **juvoldiz** "большая изогнутая игла для сшивания мешков" deb tarjima qilingan.

Ayniqsa, Xorazm shevalarida bu so'z DLTda keltirilgan shakllarda uchrashini alohida ta'kidlash lozim: "**тәмән** taman (Urganch, Xiva, Shovot, Gurlan) **juvoldiz** — "большая изогнутая игла для сшивания мешков" [O'zbek xalq shevalari lug'ati 1971, 250].

Ko'rinadiki, qoplarni tikishga mo'ljallangan uchi egik, bukilgan **katta nina** Xorazm shevalarida **тәмән** deyiladi. Xususan: **taman** — qopning og'zini tikadigan iyna (Xonqa tumani, o'g'iz); **taban iyna** — qop va shunga o'xshash qalin matolarni tikishda ishlatiladigan yirik iyna (Yangibozor tumani, qipchoq). Yangibozor shevasida **taban iyna** gapdagi o'xshatishlarga ham ko'chgan. Misol: **Azizaning gaplari taban iynaday** (salbiy baho me'yori) — *Azizaning tili o'tkir ma'nosida.*

So'zlarning fonetik xususiyatlarini o'rganish, fonetik hodisalar, grammatik shakllar taraqqiyotini o'rganishda ahamiyatlidir.

Demak, o'zbek tili tarixi va hozirgi o'zbek shevalaridagi ayrim fonetik o'zgalikka ega **temän jıñnä / tēmən / taban/ tevana / tevona/ tavana/ tevanak/ tegena/, taban iyna /tøvana / tıvənə / tebənə** leksemasi quyidagi ma'nolarga ega tikish qurolini bildiradi:

- 1) qoplarni tikishga mo'ljallangan uchi egik katta nina;
- 2) ko'rpa qavishda ishlatiladigan katta nina;
- 3) charm va shunga o'xshash qalin-qattiq narsalarni tikishda ishlatiladigan katta yo'g'on igna.

Bu so'z biroz fonetik o'zgargan shakllarda qozoq, qirg'iz, turkman shevalarida ham shu ma'nolarda qo'llaniladi. Masalan: **temen** — bul söz tyshtyk dialektide *juwaldıyız* degen sözge tuura kelet (bu so'z tushtuk dialektida juvoldiz degan so'zga to'g'ri keladi — T.T.) [Japarov, Sıdıkova 2013, 45]. Toshkent viloyatining Kumushkonida yashaydigan qirg'iz millatiga mansub aholi tilida hozirda *temen* o'rnida *juvoldiz* ishlatiladi.

Eski turkiy, eski o'zbek tilida va hozirgi shevalarimizda mavjud bo'lgan o'z qatlamga oid ushbu leksema o'rnida hozirgi o'zbek adabiy tiliga forschadan o'zlashgan **juvoldiz** termini qabul qilingan.

“Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'atit turk” va boshqa turkiy yozma yodgorliklarda uchraydigan **“mun”** so'zi ham jiddiy tadqiqotga muhtoj. Negaki, bu so'z o'zbek tilining ayrim dialektlarida hanuzgacha kam bo'lsa-da ishlatilib kelinmoqda. Turkiy tillarning bir qanchasida mavjud bo'lgan bu leksema o'z vaqtida o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida bir muncha faol qo'llangan. Afsuski, minglab yillar tilimizda yangragan bu so'z ham unut bo'lib bormoqda.

“Mun” so'zi “Qutadg'u bilig”da quyidagicha uchraydi:

Айур ул қадашым ириг сөзләмиш

Муны йоқ бу сөзләр көни сөзләмиш

[Yusuf Xos Hojib 1971, 584].

“Qutadg'u bilig”ni nashrga tayyorlovchi Qayum Karimov “mun” so'zini hozirgi o'zbek tilida “nuqson” deb bergan:

Aytdi: u qarindoshing keskin so'zlabdi,

Bu so'zlar nuqsoni yo'q, to'g'ri so'zlabdi

[Yusuf Xos Hojib 1971, 585].

O'zbek tili tarixiy sintaksisining yirik tadqiqotchisi G'. Abdurahmonov ishlarida ham turkiy yodgorliklar tilida qo'llangan shu so'z **kamchilik** ma'nosida ko'rsatilgan:

Munum bu *маны* *yaŋluq* *ərsäl* *təy* — **Kamchiligim** shu — odamlar meni beqaror deyishadi [Abdurahmonov 1974, 21].

Bu Ay Toldu aydu: manā yas qilur, Munum yoq va lekin kishilar ayur — Bu Oy Toldi aytdi: menga og'ir, kamchiligim yo'q va lekin kishilar (kamchiligim) haqida gapirishadi [Abdurahmonov 1974, 59].

O'zbek xalq dostonlari, o'lanlarida **min** so'zi 'kamchilik', 'nuqson' ma'nolarida bir qadar faol qo'llangan bo'lib, u **mun** so'zining fonetik o'zgarishga uchragan shaklidir.

"Alpomish" dostonida bunga doir shunday misol uchraydi:

*Qo'ltig'ida to'rt yarim gaz qanoti,
Asil tulpor ekan o'zbekning oti.
O'zi shunday kelgan ekan chovkar ko'k,
Quyrug'idan berisida kiri yo'q,
Qanday bo'lsa minganlarga ko'ngil to'q,
Men bilaman ildamlıkda **mini yo'q***

[Alpomish 2010, 117].

Alomishning Boychiborini tekshirib, baholagan qalmoqning Ko'sa sinchisi "Men bilaman ildamlıkda **mini yo'q**" — **kamchiligi, nuqsoni yo'q** deya ta'riflamoqda. "Mini yo'q" birikmasi 2007-yili nashr etilgan "Alpomish dostonining izohli lug'ati"da "aybi, kamchiligi yo'q" deb to'g'ri izohlangan [Mirzayev 2007, 60].

O'zbek xalq o'lanlarida ham bu holni kuzatishimiz mumkin:

*Chiqib tursang, yaxshi ekan esgan yilga,
Po'ta belbog' yarashadi xipcha belga.
Tol chiviqday bo'yingda bir **mining yo'q**,
Kelin bo'lib borsang-chi bizning elga*

[O'zbek xalq ijodi 1972, 174].

Yana:

*Toqqa chiqqan ko'radi tog' kiyigin,
Chekmasin hech bir kishi yor kuyigin.
Qamishday dol bo'yingda bir **mining yo'q**,
Otang moli kamaymas bir o'payin.*

Yana:

*Chilim qildim yilqining tezagidan,
Sumba qildim irg'ayning o'zagidan.
Bo'yingdan tol chiviqday bir **mining yo'q**,
Sochingning chekkangdagi gajagingdan*

[O'zbek xalq ijodi 1972, 166].

“Oq olma, qizil olma” kitobini nashrga tayyorlovchisi o'lanlar qismidagi havolada **mining** so'zini **o'xshashing** deb noto'g'ri izohlagan. Bu o'rinda **min** so'zi **kamchilik**, **nuqson** ma'nolariga ega.

Mun so'zi Samarqand regionini, Xatirchi, G'allaorol, Koson tumanlari aholisi (katta avlod) so'zlashuv tilida uchraydi, faqat talaffuzda **u** tovushi qisqa **i** tarzida aytiladi: **min**. Bu so'z ham shevalarda *kamchilik*, *nuqson* kabi ma'nolarga ega.

Masalan, kishi biror yangi kiyim kiygan bo'lsa, boshqalarga ko'rsatib – **Qanday?** deb so'rasa, — **Mini yo'q**, deb javob berishadi. Shuningdek, **Min taqmoq**, **Min topmoq** (birovning kamchiligini, nuqsonini topmoq) birikmalari ham uchraydi. Masalan:

Hadeb min taqib yotibdi (Xatirchi).

Hamma narsadan min topivurma (G'allaorol).

Yoshlar oyna qarshisida uzoq turib qolganda, kattalarning “Muncha **miningga** qarading, bor ishingni qil” deb koyiganini qayd etganmiz (Koson).

Min so'zi asosida yangi so'z yasalishi hodisasi ham kuzatiladi: **minchi** — ayb topuvchi (Samarqand regionini).

DLTda **mun** — **kasallik**, **kamchilik** deb izohlangan. Ammo negadir bunga mos tushmagan misol keltirilgan: **mun kishi — toza yurak odam**. Shu o'rinda Solih Mutalibovning qaydi bor: “Bu so'zning o'zi kasallik, kamchilik deb izohlangani holda, misolda shu so'z toza yurak deb tarjima qilingan. Bunday qarama-qarshilikka qaramay, biz o'zicha berdik” [Mahmud Koshg'ariy 1963, 154].

Mahmud Koshg'ariy **mun** so'zi lug'at maqolasi uchun yana misol keltiradi: “Maqolda shunday kelgan: **жаліңуқ оғлі мунсуз болмас** (yalinguq o'g'li munsuz bo'lmas)” — odam bolasi kasallik va kamchiliksiz bo'lmaydi.

-siz sifat yasovchisi bilan hosil qilingan **munsuz** tarkibidagi o'zak so'z endi o'z ma'nosida anglashilmoqda.

Shuni qayd etish kerakki, DLTning 1963- va 2016-, “Qutadg'u bilig”ning 1971-yildagi o'zbekcha nashrida bu so'z **mun** shaklida orqa qator **u** unlisi bilan yozilgan. “Древнетюркский словарь” (DTS) da esa bu so'z old qator yumshoq **ü** unlisi bilan berilgan. E. V. Sevortyaning “Этимологический словарь тюркских языков” (ESTY) kitobida ham bu so'z ko'pchilik ishlarda **myn** shaklida yozilayotgani va bunday o'qilishga asos borligi qayd etilgan [Sevortyan 2003, 94].

DTSDa **MÜN** III порок, недостаток, изъян (nuqson,

kamchilik, ziyon – T.T.) deb izohlangan va “Qutadg’u bilig”dan bunga misol keltirilgan: **münüm joq** — у меня нет пороков; **münüm erdämim barça ajdım atı** — я рассказал, что представляют собой все мои недостатки и достоинства.

DTSda **mün** so’zi nutqda juft so’zlar bilan qo’llanishiga misollar mavjud: **mün’ajb** g’rehi, pregreşeniya i poroki: *odyurmış dünyanıñ münin ‘ajıbların ayur (QBK) (Udg’urmish dunyoning kamchilik va ayblarini so’zlab beradi — T.T.).*

mün beča porok i porča: *mün beča meñin sinimda söñökümdä... bulmadı ęrsär* если порок и порча не будет обнаружены... в моем теле и костях (Man);

mün qaday парн. g’rehi i pregreşeniya; g’rehovnost’; poroki i nedostatoqi: *bu mutay ęrmáz iş işläsär meñ uluı mün qaday qıııaj* если я исполню эти безнравственные дела, я совершу великий грех (Uig) (agar men bu axloqsiz ishlarni qilsam, men ulkan gunoh qilgan bo’laman — T.T.). [Drevnetyurkskiy... 1969, 352–353].

ESTYda **mun** so’zi va uning izohiga anchagina o’rin ajratilgan. Bu so’z turkman tilida **myyn**, qirg’izchada **mý:n/mýn**, qozoq tilida **mın** va qo’miq tilida **min**, oltoy dialektida **мың/ муң** shakllariga ega ekanligi ko’rsatilgan.

Ushbu kitobda **mun** so’zining ko’rsatilgan ma’nolari asosan narsa-buyumlar (predmetlar)dagi biron-bir kamchilik, nuqson, ayb yoki illat borligini ko’rsatish bilan bog’liq. Bu so’z insonlarga nisbatan qo’llanganda, xuddi oltoy tilidagi kabi kishining tashqi nuqsonini, jismoniy kamchiligini (mayib, majruh, xunuk) ifoda etadi.

ESTYda turkiy tillarda **mun** so’zining quyidagi ma’nolari ko’rsatilgan:

1) nuqson, illat, ayb, kamchilik, qusur (изъян, дефект) — qo’miq, qozoq, qirg’iz, qoraqalpoq, no’g’ay, oltoy dialektlarida;

2) xunuklik, badbasharalik, beo’xshovlik; xunuk, badbashara, mayib-majruh — oltoy dialektlarida;

3) yomonlash, qoralash, koyish g’iybat, haqorat, ta’na, gina-kudurat — qirg’iz, qoraqalpoq, no’g’ay dialektlarida;

4) zarar, shikast, ziyon — qirg’iz, qozoq dialektlarida;

5) jur’atsizlik, qo’rqoqlik; tortinchoqlik; hadiksirash — turkmanchada;

6) notekislik, g’adir-budurlik, past-balandlik — qirg’iz, qozoq dialektlarida;

7) yaroqsizlik, yaramaslik—oltoychada.

ESTYda **mun/min** so’zining o’zbek dialektlarida mavjudligi

koʻrsatilmagan. Lugʻat tuzuvchisi bu haqda kerakli maʼlumotga ega boʻlmagan koʻrinadi. Eʼtibor berilsa, bu soʻz qipchoq guruhiga kiruvchi hozirgi turkiy tillar dialektlariga xosligi anglashiladi.

Kitobda ayrim turkiyshunos olimlarning (M. Resenen) oʻz ishlarida **mun** va turkcha **bən** (tentak) soʻzlarini **mung** (qaygʻu) soʻzi bilan qiyoslaganliklari, tadqiqotchi A.T.Kaydarov **min** soʻzi qozoq tilida **kamchilik**, **nuqson** maʼnosini bildirishini koʻrsatgani qayd etilgan [Sevortyan 2003, 95].

Hozirda **toʻramoq** soʻzining qoʻllanish doirasi oʻzbek tilida gʻoyat qisqarib ketgan. Shevalar tilida bu bir soʻkish iboralari tarkibida uchraydi, xolos: *‘oʻynashdan toʻragan’*.

DLTda bu soʻzga misol va izohlar uchraydi: **t̡y̡r̡y̡tti** — paydo qildi, yaratdi. **T̡ə̡ri jal̡ı̡uq t̡y̡r̡y̡tti** — xudo odamni yaratdi. Boshqa maxluqlar haqida ham bu soʻz qoʻllanadi (t̡y̡r̡y̡t̡y̡r, t̡y̡r̡y̡tm̡äk).

Bundan soʻng sheʼriy parchada ham misol keltirilgan: **T̡ə̡ri ajun t̡y̡r̡y̡tti** — Xudo olamni yaratdi [Mahmud Koshgʻariy 1963, 350].

DTSda ham bu soʻz qayd etilgan: TÖRÄT - создавать, творить: qamuy sen törät̡tiñ — все сотворил Ты. [Drevnetyurkskiy... 1969, 580].

Soʻzning singormonizm qoidasiga muvofiq shakli ham berilgan: TÖRÜT — побуд. (понудительный залог глагола — TT) от törüt — создават, творить: t̡ə̡ri jal̡ı̡uq törüt̡ti — Бог сотворил человека [Drevnetyurkskiy... 1969, 582].

DTSda yana shu joyda feʼlning oʻzlik nisbati shakllari TÖRÜTIL, TÖRÜTÜL uchun izoh va misollar ham berilgan.

Taʼkidlash joizki, DLTning S. Mutalibov tayyorlagan nashrida **törü-** asosining birinchi boʻgʻinidagi unli old qator **ÿ (ü)** bilan **t̡y̡r̡y̡tti** shaklida berilgan, ammo turkiy soʻzlarga oid koʻplab lugʻatlarda, ilmiy tadqiqotlarda **törü-** soʻzidagi birinchi unli old qator **ö** bilan yozilgan va buni toʻgʻri deb hisoblaymiz.

Toʻramoq va undan hosil qilingan feʼlning boshqa shakllari juda qadimiy boʻlib Oʻrxun-Enasoy yozma yodgorliklarida, undan keyingi turkiy bitiklarda qoʻllangani ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan. Yirik turkiyshunos olim E. Nadjipning “Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века” nomli fundamental turkologik tadqiqotida bunga oid koʻp maʼlumotlarni uchratamiz.

Masalan, turkiy runik yodgorliklarida **törü** — ‘tugʻilmoq, yaralmoq, paydo boʻlmoq’, “Qutadgʻu bilig”da **törüt** — yaratmoq, **törütül** — yaratilmoq, “Oltin yorugʻ”da **törü** — tugʻmoq, DLTda **törüt** — ‘yaratmoq’, **törümäk** — yaralmoq’ (**yal̡ı̡uq törüdi** ‘inson yaratildi’) ekanligi qayd etilgan. Shuningdek, “Hibbat ul-haqoyiq”da

törüt — ‘paydo qilmoq, yaratmoq’ (Bilig birlä bilinür törütgän işi), “Muhabbatnoma”da ‘o’stirmoq, yetishtirmoq’ (gül törätti), Lutfiy asarlarida **törüdi** ‘u tug’ildi’, ‘u o’sdi’ (*Anıñ tug’qan-törägän yeri Kāshmir U Kashmirda tug’ildi va o’sdi*), manbalarda Törytgän – Yaratgan, Xudo ma’nosida qo’llangani bitilgan [Nadjip 2017, 208-209].

E. Nadjip qadimdan ko’plab turkiy yozma manbalarda *odat*, *qonun*, *qoida* ma’nolarida ishlatilgan **törü (törä)** mana shu törümäk fe’lining asosi bo’lganligini taxmin qiladi. Shuningdek, maqolamiz avvalida qayd etilgan **to’rkun**, **to’rkunlamoq** so’zlari ham bunga aloqadorligi to’g’risida ilmiy farazar uchraydi. Olim bugungi turkiy tillarda, ularning lahja va shevalarida **törü** asosli so’zlar bo’yicha kuzatishlarini taqdim qilgan.

Masalan, hozirgi xakas tilida *töri-*, dialektlarida esa *töre-* ‘tug’ilmoq’: *naa ay töreen* ‘yangi oy tug’ildi’. Orttirma nisbat shaklidagi *törit-* ‘tug’dirmoq’. *Törgin* ‘kelinning o’z sepidan ulushini olish uchun kelishi’ umumiy asosga borib taqaladi [Nadjip 2017, 209]. Buni o’zbek va uyg’ur tillaridagi *törkün*, qirg’izcha *törkyn*, qozoqcha *törkin* bilan qiyoslash mumkin.

Oltoy tilida *törö-* ‘tug’moq’, *törögön-* ‘qarindosh’, *töröl-* ‘urug’-aymoq’, ‘qarindoshlik’, ‘yurt’. Orttirma nisbatda: *töröt* [Nadjip 2017, 209]. Hozirgi oltoy tilida uchraydigan *töröl jer* — ‘tug’ilgan yer’ (родная земля) birikmasi ham fikrimizga dalil bo’la oladi [Altay kep... 2010, 261].

E. Nadjip tuva tilida *törel* ‘qarindosh’, ‘urug’, *kiji törelgeten* ‘insoniyat’, *töry-* ‘tug’moq’ va ‘tug’ilmoq’, *töreen* ‘tug’ishgan’; xalxamo’g’ul tilda *törel* ‘qarindoshlik’, ‘urug’-aymoqlar’, ‘urug’, ‘hayot’, bu tilda *tөрөх* ‘tug’moq’ va ‘tug’ilmoq’, ko’chma ma’noda esa ‘paydo bo’lmoq’, ‘sodir bo’lmoq’, ‘tug’ilmoq’; hozirgi turk tilida *türemek* ‘tug’ilmoq’, ‘paydo bo’lmoq’, *türetmek* bo’lsa ‘tug’dirmoq’, ‘yaratmoq’ ma’nolariga ega ekanligini ko’rsatib o’tgan. Qirg’iz tilidagi *tөрө-* ‘tug’moq (ayol to’g’risida)’ izohi uchun maqol va o’xshatishlardan misollar keltirgan: *er төрөгөн el өlbeyt* ‘mard er tuqqan el o’lmaydi’; *katını erkek төрөгөндөй* ‘xotini xuddi o’g’il tuqqanday, o’zida yo’q xursand’; *tөрөл* — ‘tug’ilmoq’, *tөрөлүш* — ‘tug’ilish’ [Nadjip 2017, 209].

Tadqiqotchi G.Qobuljonova “Qutadg’u bilig”dagi sinonim so’zlarga bag’ishlangan maqolasida **‘torutti’ va ‘yaratti’** so’zlari ishtirokidagi quyidagi baytlarni keltirib, to’g’ri tahlil qilgan:

*“Yo’q erdim **torutti** igidi meni,*

*Kichig oʻgʻlan erdim bedutti meni.
(Yoʻq edim, meni **yaratti**, oʻstirdi,
Kichik oʻgʻlon edim, meni ulgʻaytirdi — T.T.).*

*Yashil koʻk **yaratti** uza yulduzi
Qara tun **torutti** yaruq kunduzi.
(Yashil koʻk uzra yulduz yaratdi,
Qora tun, yorugʻ kun toʻratdi — T.T.).*

Yuqoridagi misralarda qoʻllangan *yaratti*, *torutti* feʼllari “yaratmoq”, “bunyod etmoq” maʼnolarini ifodalovchi sinonimlardir. Ulardan birinchisi hozir ham ushbu maʼnoda qoʻllanadi, “torutmoq” feʼli esa oʻzbek tilida isteʼmoldan chiqqan. Shu bilan birga, turkiy tillarning qipchoq guruhiga kiruvchi qirgʻiz va qozoq tillarida “toʻramoq” leksemasi ayrim fonetik oʻzgarishlarga uchragan holda “tugʻmoq” maʼnosida qoʻllanadi” [Qobuljonova 2016].

Oʻzbek tilini bor goʻzalligi, turfa shakl-shamoyillari, inja maʼno tovlanishlari bilan tom maʼnoda asrab va yashnatib kelgan yozuvchi va shoirlarimiz talay. Ular oʻz bitiklarida qadim soʻzlarimiz sadosini saqlashga tutindilar. Oʻzbekning zoʻr bir shoiri, millat kuychisi, millatni oʻzligini angalashga, erkka, jasoratga, kurashga chorlab oʻtgan marhum Shavkat Rahmon bir sheʼrida *ajdodlarim qushdan toʻralgan* deb yozgan edi:

*Nega men uchaman,
qayga uchaman,
nega takrorlanar gʻaroyib tushlar?
Demak, qachonlardir qanotim boʻlgan,
demak, ajdodlarim **toʻralgan** qushdan...*

Qachonlardir ozod qush boʻlgan, oʻtlar bilan oʻynashib, balki kurashib qanotlarini kuydirgan va yerga qulagan... keyin esa zaminga moslashib, qullikka, tuzumga rozi boʻlgan, oqibatda hur bir qushligini unutmagan millatdoshlarining xotiralarini uygʻotmoqqa chorlaydi shoir:

*...Qayga uchish kerak, bilmayman, ammo
bilarsiz bemalol uxlayotganlar —
qushdan **toʻralgansiz** desam, ustimdan
silkinib-silkinib kulayotganlar?!*

[Shavkat Rahmon 1986, 178].

Shoir qoʻllagan **toʻralgan**, **toʻralgansiz** soʻzlari **yaralgan**,

yaralgansiz so'zlarining ma'nodoshi ekani kundek ravshan. Faqat bu kabi so'zlar o'zbek adiblari tomonidan ortiq ishlatilmayotgani, adabiy tilimizga o'tmagani, "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga (2006–2007), hatto "O'zbek xalq shevalari lug'ati"ga (1971) kirmay qolgani tufayli, afsuski, ularni aksariyat keyingi avlod tushunmaydi, bilmaydi. To'rabek, To'raqul degan ismlarimizning tubi aslida **törü (törä)** ekanligi ko'pincha o'ylab ham ko'rilmaydi.

Bugungi kunda o'zbek shevalarida uchraydigan **SIN** so'zi ham qadim tarixga ega. Bu so'z burungi turkiy yozma manbalarda qayd etilgan bo'lib, hozirgidek '*qad*', '*qomat*' degan ma'nolarni anglatgan. Shuningdek, uning bugunga kelib yo'qolib *go'r* ma'nosi ham mavjud bo'lgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida u quyidagicha uchraydi:

*Бу бод сын йурығлы киши эрса барча
Фаришта-му эрди улар не биләйин*

[Yusuf Xos Hojib 1971, 496].

*Ushbu bo'y ko'tarib yurganlar barchasi odam bo'lsa,
Ular (ya'ni oldingi o'tganlar) farishta ekanlarmi, qayerdan
bilayin*

[Yusuf Xos Hojib 1971, 497].

Bu adabiy yodgorlikni o'zbekchalashtirgan Q. Karimov nashrida asliyatdagi **сын (sin)** so'zi hozirgi tilga o'girilmagan, faqat **bo'y** (bòd) qayd etilgan.

Turkiy yozma manbalarda **bòd sin, božlug' sīnlig'** kabi juft so'z shaklida qo'llangan holatlar uchrashi DTSda bir necha o'rinda ko'rsatilgan [Drevnetyurkskiy... 1969, 107, 503].

DLTda: سن sīn — **qomat, gavda**. Bu so'zdan olib **božlug' sīnlig' kishi** — **bo'yi uzun odam** deyiladi. Go'rni سن sīn deyish ham go'rning bo'yi, uzunligi — odam bo'yiga tengligidandir.

سن sīn — **go'r** [Mahmud Koshg'ariy 1963, 152].

Bizningcha, bu o'rinda arab tilidan to'kis tarjima qilinmagan: **božlug' sīnlig' kishi – bo'yi uzun odam. Bo'zlig' – bo'yi uzunga** to'g'ri keladi. Bu hozirda ham tilimizda ishlatiladi. Masalan: *bo'ylikkina ekan. Sinlig' – g'avdali, qomatdor* tarjima qilinmay qolgan.

Qozoq tilida nashrga tayyorlangan DLTda Asqar Yegeubay qavs ichida bo'lsa-da bunga tegishli izoh berib ketgan:

СЫН — бой, тұрық. (Сын-сымбат — А.Е.).

"Božluғ сынлығ кіші: Бодзлуғ сынлығ кіші – Ұзын бой-

лы кісі; Бой-тұрқы ұзын кісі” (Бойшаң сындырлы кісі – А.Е.). Көрді сын” дейді. Өйткені, көрдің ұзындығы адамның бойымен бірдей шығады.

نسىن СЫН: көр [Махмұт Қашқари 1997, 195].

DTSda SĪN — I tana, qad-qomat, gavda; II go'r deb tarjima qilingan va DLTga havola ko'rsatilgan [Drevnetyurkskiy... 1969, 503].

Sevortyaning ESTYda SIN so'zi 1) barcha manbalarda 'go'r'; 2) turk va yoqut tillarida 'o'ra, chuqur'; 3) yoqut tilida 'in' ma'nolarga ega ekanligi ko'rsatilgan. Olim DLTda SĪN I **qomat, gavda** deb qayd etilganidan bexabar ko'rinadi, chunki bu manbaga havola berilmagan. Sevortyan yozadi: “Ehtimol, **sin** — ‘qabr’, **sin** — ‘qabr toshi’ bilan genetik jihatdan bog'liq bo'lsa kerak. Bu ma'no **sintash** ‘qabr toshi’/‘go'r ustiga qo'yiladigan tosh’ tarkibida shakllangan... Bir qator tillarda bu **sin**ni (qabr toshini) **sin** (bo'y, qomat, gavda) bilan aralashtirib yuborish uchraydi” [Sevortyan 2003, 280]. Sevortyan M. Resenen va J. Kloson **syn** ‘qabr’ni **syn** ‘gavda, bo'y, tashqi ko'rinish’dan ajratganliklarini, ayni paytda Kloson **syn** ‘haykal’ni **syn** ‘gavda’ bilan genetik jihatdan bog'liq deb hisoblashini, K. Manges esa bu leksemalarni bir-biridan ajratganligini e'tiborga loyiq deb topadi. Boshqa lug'atlarda ham masalaga doir yaxshi ma'lumotlar qayd qilingan [Teneshev 2001, 266].

SIN hozirgi o'zbek shevalarida quyidagi ma'nolarda va vazifalarda ishlatiladi. Masalan:

1. ‘Gavda’, ‘qomat’ ma'nosida: *Siningni ko'rsa, ot hurkadi* (Xatirchi) yoki *Siningga qarasa, sigir o'ladi* (Uzun).

2. ‘Parvo qilmadi’, tarzini o'zgartirmadi’, ‘pinagini buzmad’ kabi ko'chma ma'nolarda: *Xadicha xonaga kiruvdi, yangasi sinini buzmad* (Koson).

3. Yangi so'z yasalishiga asos bo'ladi yoki unda ishtirok etadi: $\text{sinchi} < \text{sin} + \text{chi}$; $\text{sindor} < \text{sin} + \text{dor}$; $\text{sinli} < \text{sin} + \text{li}$; $\text{sumbat} < \text{sinbat} < \text{sin} + \text{bat}$.

Qashqadaryo vohasida (Chiroqchi) Sindor ismli kishilar ko'p uchraydi. Gavdali, jussali tug'ilgan chaqaloqlarga polvon bo'lsin deb shu ismni qo'yishadi.

Toshkent shevasida: **sumbət** sumbat — gavda “туловище”: **sumbəti kelishkən** [O'zbek xalq... 1971, 242].

Urganch, Xiva Xonqa shevalarida **si:n**: ~ salmaq || etmək — sinchiklab qaramoq [Abdullayev 1961, 81].

O'zbek bolalar folklorida ham bu so'z uchraydi:

Sinli, sinli, sinbatlim,

*Na'ra she'rday haybatlim,
Qushday shunqor kelbatlim,
Ulug' shohday savlatlim.
Alla, bolam, alla-yay,
Jonim bolam, alla-yay* [Boychechak... 1984, 5].

Bu o'rinda **sumbat**, aslida, **sinbat** ekanligi yaqqol ayon bo'lmoqda.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida, xususan, Usmon Azimning "Bir daraxtning so'nggi qo'shig'i" she'rida '**sumbat**' so'ziga murojaat qilingani e'tiborga loyiq:

*Men shunday yaraldim:
Sumbatim egri,
Gullarim qalblarga solmas hayajon* [Azimov 1995, 8].

O'zbek sheva va xalq dostonlarida bu so'zning juft shaklda uchrashi lug'atlarda qayd qilinib, to'g'ri izohlangan: **Sin-simbat**, **sini-sumbat** shv. Tashqi qiyofa, bo'y-bast, qad-qomat. Bo'ri polvon Abray polvonning sin-simbatiga sinchiklab tikildi" (T. Murod, Qo'shiq). Xo'b yigit ekan. Balli otangga, sini-sumbatingga. "Ravshan" [O'zbek tilining... 3-jild, 2007, 517].

"Alpomish" dostonida otlarni tekshiradigan, baholaydigan kishi '**sinchi**' deb atalgan. Boychiborni maqtangani uchun qalmoq zo'rlari uning ko'zini o'yib olishadi.

"O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zga shunday izoh berilgan:

SINCHI folk. Otlarning zotini, naslini, yoshini, fe'l-atvorini yaxshi biladigan odam. Otning tilini Yo'ldosh novchaday biladigan **sinchi** yo'qligiga iqrar bo'lsa-da, biror marta nomini og'ziga olmagan edi. S. Anorboyev, Oqsoy. Sinchi, otning ta'rifini qilib, «chini shul» deb, bir so'z aytib turgan ekan. "Alpomish" [O'zbek tilining... 3-jild, 2007, 517].

Qozoq tilida ham 'sınshi' so'zi yuqoridagi ma'noni anglatadi. Shu bilan birga 'sınshi' deb hozirda adabiy tanqidchini aytadilar. DLTni qozoq tilida nashrga tayyorlagan Asqar Yegeubay shunday tanishtirgan.

O'zbekchadagi 'sinchkov', 'sinchiklamoq', 'sinchiklab qaradi' kabi so'z va so'z birikmalaridagi 'sin' o'zagi ham genetik jihatdan 'sin' (gavda, qomat)ga borib taqaladi.

Xulosa

Eski turkiy til davrida isteʼmolda boʻlgan, eski oʻzbek adabiy tilida qoʻllangan soʻzlarning muayyan qismi hozirgi shevalarimizda yashab kelmoqda. Biz tahlilga tortgan soʻzlarning “Devonu lugʻatit turk”, “Qutadgʻu bilig”, Muhammad Solih va boshqa ijodkorlar asarlarida, folklor materiallarida, shuningdek, qardosh tillarda uchrashi ularning oʻtmish davr turkiylar tilida faol qoʻllanganini koʻrsatadi.

Toʻrkun, tevana, min, sin, toʻramoq kabi qadimiy oʻz soʻzlarimiz vaqt kechgan sayin, buni tashuvchi til egalari, yoshi ulugʻ kishilarimiz oʻtgan sari shevalarimizdan ham asta-sekin yoʻqolishga yuz tutmoqda. Ularni asrab qolish, tilimizning faol boʻlmasa-da, bir lugʻatiga aylanishini taʼminlashimiz zarur. Bu ish birinchi navbatda filolog mutaxassislar, yozuvchi-shoirilar, jurnalistlarimizning ishi. Oʻzbek shevalariga doir jiddiy lugʻatlar nashr qilinganiga qariyb yarim asr boʻlmoqda. Bu sohadagi ilmiy tadqiqotlar noyob boʻlib qoldi. Oʻzbek tilshunosligining shevashunoslik (dialektologiya) sohasini qayta rivojlantirish, tilimizdagi sheva soʻzlarni toʻplash, tadqiq etish, oʻzbek xalq shevalari lugʻatlarini yangidan nashr etish, xalq shevalari leksikasi hisobiga adabiy tilimizni boyitib borish oldimizdagi gʻoyat muhim vazifalardan boʻlmogʻi zarur.

Kamchilik, nuqson, qusur, zarar yonida *min (mun)* ishlatilsa, qizning ota uyi, mahallasi maʼnosida uning oʻrnini bosolmaydigan soʻzlar boʻlmagan mahalda *toʻrkunni* qoʻllasak, burunga taqiladigan *sirgʻa* — *lotiba, joʻb* (mos, muvofiq), *sin* (gavda), *saldam* (inersiya), *toʻramoq* (yaralmoq), *mondimoq* (yolchimoq, rivoj topmoq) singari soʻzlarimizni oʻrinli ishlatsak, tilimiz jozibasi, chiroyi, boyligi yanada oshar edi.

Oʻzbek tilining alohida fan sifatida oʻrganilayotgan oʻzbek adabiy tili, oʻzbek tili tarixi va oʻzbek shevashunosligi aslida oʻzaro bogʻlangan holda oʻqitilishi, tadqiq etilishi lozim, chunki ular birbirini boyitish, toʻldirish uchun xizmat qiladi. Ayniqsa, oʻzbek shevalari materiallari oʻzbek tili tarixi uchun ham, oʻzbek adabiy tili uchun ham til tarixining taraqqiyot yoʻllarini belgilash, aniqlashda muhim oʻrin tutadi.

Adabiyotlar

- Абдуллаев, Ф. 1961. *Ўзбек тилининг Хоразм шевалари*. Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти.
Абдурахмонов, Ф. 1974. *Тарихий синтаксис*. Тошкент: Фан.
Ал-Кāшгарū, Махмуд. 2010. *Дивāн лугāt ат-турк. В 3-х томах. Том 1*.

Москва: Восточная литература.

Alpomish 2010. O'zbek xalq qahramonlik dostoni / Aytuvchi F. Yo'ldosh o'g'li, yozib oluvchi M. Zarifov. Toshkent: Sharq.

Алтай кеп ле укаа сѳстѳр (Алтайский пословици и поговорки). 2010. Составитель Ойноткинова Надежда Романовна. Новосибирск.

Азимов, У. 1995. *Бир дарахтнинг сўнгги қўшиғи. Сайланма. Шеърлар*. Тошкент: Шарқ.

Бойчечак (Болалар фольклори). Меҳнат қўшиқлари. 1984. Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград: Наука.

Ҳожиб, Юсуф Ҳос. 1971. *Қутадғу билиг*. Нашрга тайёрловчи: Қ.Каримов. Тошкент: Фан.

Ҳожиёв, А. 1993. "Ўзбек тилишунослигининг ривожланиши ва унинг долзарб муаммолари". Ўзбекистонда ижтимоий фанлар 8: 37 - 45.

Жапаров, Ш., Сыдыкова Т. 2013. *Кыргыз тилинин диалектологиясы*. Бишкек: Окуу китеби.

Кошғарий, Маҳмуд ибн Ҳусайн. 2013. *Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк*. 3 жилдик. 1-жилд. Тошкент: Мумтоз сўз.

Кошғарий, Маҳмуд. 1960. *Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк*. Уч томлик. I том. Тошкент: Ўз ФА нашриёти.

Кошғарий, Маҳмуд. 1963. *Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк*. Уч томлик. II том. Тошкент: Ўз ФА нашриёти.

Кошғарий, Маҳмуд. 1963. *Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк*. Уч томлик. III том. Тошкент: Ўз ФА нашриёти.

Кошғарий, Маҳмуд. 1967. *Девону луғотит турк. Индекс-луғат*. Тошкент: ЎзФА нашриёти.

Мирзаев, Тўра, Жаббор, Эшонкул, Селами, Фидокор. 2007. *Алпомиш достонининг изоҳли луғати*. Тошкент: Elmus-Press-media.

Наджиб, Э. Н. 2017. *Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале "Хосрау и Ширин" Кутба, Книга II*. Астана: «Ғылым» баспасы.

Оқ олма, қизил олма. 1972. Тўпловчи Музаёна Алавия. Тошкент: ЎзФА А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти.

Қашқари, Махмұт. 1997. *Түрік сөздігі*. 1 Т. Алматы қаласы: Хан.

Қобулжонова, Г. 2016. "Қутадғу билиг" асарида қўлланган лексик синонимлар". АДУ Илмий хабарномаси 1: 56 - 63.

Ражабов, Н. 1996. *Ўзбек шевашунослиги*. Тошкент: Ўқитувчи.

Севортян, Э. В. 2003. *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»*. Москва: Восточная литература РАН.

Тенешев, Э., Благова, Г. и др. 2001. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика*. Москва: Наука.

Уйгур шивелери сўзлйғй. 2006. Ҳазирлаян Ўзлем Ўзтунер. Ҷанаккале.

Холмонова, З. 1998. "Шайбонийхон" достони лексикаси. Филол. фан. номз... дисс. авто-ти. Тошкент.

Юдахин, К. 1985. Кыргызча-орусча сөздүк. 2-китоб. Москва: Наука.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. 2006. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти.

- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. 2007. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. 2007. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти.
- Ўзбек халқ шевалари луғати. 1971. Шоабдурахмонов Ш. муҳаррирлигида. Тошкент: Фан.
- Шавкат, Раҳмон. 1986. *Уйғоқ тоғлар: шеърлар*. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Ғайбуллаев, С. 2017. *Қорақўл шевасининг таровати*. Тошкент: Ниҳол.

T. Togaev

(Tashkent, Uzbekistan)

togaev@navoiy-uni.uz

The usage of the Words used in Turkic Manuscripts in the Uzbek Dialects

Abstract

In this article the research works through the learning the Uzbek dialect and its contents, the successful results are noted, and the published research works and the dictionaries about the dialect lexics are defined.

Some of the Uzbek dialects are not learned enough, some of them does not researched till today. In this research work some words and terms where used in Khatirchi, Nurota in Navoi regions, as well as, the northern parts of the Samarkand region: Kushrabot, Narpay, Ishtihan are discussed which belongs to Uzbek literal language.

The words of ‘torkunlamoq’, ‘tevana’ are commented to the meaning, and etymology. These words’ forms are analyzed through the ‘Devonu lugotit turk’ written by M.Koshgariy, ‘Shaybaniyname’ written by M.Salih and today’s standart language and dialects. It is also attended to find the same form other relative languages.

Key words: *the history of language, the Turkic memorials, literary language, dialects, dialectology, torkun, tevana, mun/min, toramoq, sin, etymology, dictionary.*

About the author: *Tulqin Togaev* – Candidate of Philological Sciences, Tashkent State university of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Recommended citation: Togaev, Tulqin. 2019. “The usage of the Words used in Turkic Manuscripts in the Uzbek Dialects”. *Golden scripts* 3: 107—127.

References

- Abdullaev, F. 1961. *O'zbek tilining Xorazm shevalari*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti.
- Abdurahmonov, G'. 1974. *Tarixiy sintaksis*. Toshkent: Fan.
- Al-Kāshgarū, Maxmud. 2010. *Dūvān lugāt at-turk. V 3-x tomax. Tom 1*. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Alpomish 2010. O'zbek xalq qahramonlik dostoni / Aytuvchi F. Yo'ldosh o'g'li, yozib oluvchi M. Zarifov. Toshkent: Sharq.
- Altay kep le ukaa söstör (*Altayskiy poslovitsi i pogovorki*). 2010. Sostavitel Oynotkinova Nadejda Romanovna. Novosibirsk.
- Azimov, U. 1995. *Bir daraxtning so'nggi qo'shig'i. Saylanma. She'rlar*. Toshkent: Sharq.
- Boychechak (*Bolalar folklori*). *Mehnat qo'shiqlari*. 1984. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Drevnetyurkskiy slovar. 1969. Leningrad: Nauka.
- Hojib, Yusuf Xos. 1971. *Qutadg'u bilig*. Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. Toshkent: Fan.
- Hojiev, A. 1993. "O'zbek tilshunosligining rivojlanishi va uning dolzarb muammolari". O'zbekistonda ijtimoiy fanlar 8: 37 - 45.
- Japarov, Sh., Sidikova T. 2013. *Kirgiz tilinin dialektologiyasi*. Bishkek: Okuu kitebi.
- Koshg'ariy, Mahmud ibn Husayn. 2013. *Turkiy so'zlar devoni / Devonu lug'otit turk*. 3 jildik. 1-jild. Toshkent: Mumtoz so'z.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1960. *Turkiy so'zlar devoni / Devonu lug'otit turk*. Uch tomlik. I tom. Toshkent: O'z FA nashriyoti.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1963. *Turkiy so'zlar devoni / Devonu lug'otit turk*. Uch tomlik. II tom. Toshkent: O'z FA nashriyoti.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1963. *Turkiy so'zlar devoni / Devonu lug'otit turk*. Uch tomlik. III tom. Toshkent: O'z FA nashriyoti.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1967. *Devonu lug'otit turk. Indeks-lug'at*. Toshkent: O'zFA nashriyoti.
- Mirzaev, To'ra, Jabbor, Eshonqul, Selami, Fidokor. 2007. *Alpomish dostonining izohli lug'ati*. Toshkent: Elmus-Press-media.
- Nadjip, E. N. 2017. *Istoriko-sravnitelniy slovar tyurkskix yazikov XIV veka. Na materiale "Xosrau i Shirin" Kutba, Kniga II*. Astana: «G'ilim» baspasi.
- Oq olma, qizil olma. 1972. To'plovchi Muzayana Alaviya. Toshkent: O'zFA A. S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti.
- Qashqari, Maxmyt. 1997. *Tyrık sözdığı*. 1 T. Almati qalasi: Xan.
- Qobuljonova, G. 2016. "Qutadg'u bilig" asarida qo'llangan leksik sinonimlar". ADU Ilmiy xabarnomasi 1: 56 - 63.
- Rajabov, N. 1996. *O'zbek shevashunosligi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Sevortyan, E. V. 2003. *Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov. Obshetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na bukvi "L", "M", "N", "P", "S"*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN.
- Teneshev, E., Blagova, G. i dr. 2001. *Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov. Leksika*. Moskva: Nauka.
- Uygur şiveleri sözlüğü. 2006. Hazirlayan Özlem Öztuner. Çanakkale.

- Xolmonova, Z. 1998. *"Shayboniyxon" dostoni leksikasi*. Filol. fan. nomz... diss. avto. Toshkent.
- Yudaxin, K. 1985. Кыргызча-oruscha soʻzdyk. 2-kitob. Moskva: Nauka.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. Birinchi jild*. 2006. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. Uchinchi jild*. 2007. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. To'rtinchi jild*. 2007. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
- O'zbek xalq shevalari lug'ati*. 1971. Shoabdurahmonov Sh. muharrirligida. Toshkent: Fan.
- Shavkat, Rahmon. 1986. *Uyg'oq tog'lar: she'rlar*. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.
- G'aybullaev, S. 2017. *Qorako'l shevasining tarovati*. Toshkent: Nihol.